।। ॐ श्री परमात्मने नमः ।।

।। अथ श्रीमद्भगवद्गीता ।।

।। यथार्थ गीता ।।

।। अथ प्रथमोऽध्यायः ।।

प्रथम अध्याय

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय।।१।।

धृतराष्ट्रले सोधे– "हे सञ्जय! धर्मक्षेत्र, कुरुक्षेत्रमा एकत्रित युद्धको इच्छा भएका मेरा र पाण्डुपुत्रहरूले के गरे?"

अज्ञानरूपी धृतराष्ट्र र संयमरूपी सञ्जय। अज्ञान मनभित्र हुन्छ। अज्ञानले ढाकिएको मन धृतराष्ट्र जन्मान्ध छ; तर संयमरूपी सञ्जयको माध्यमले यसले देख्छ, सुन्छ। उसले बुझ्छ कि परमात्मा नै सत्य हो, तैपनि जबसम्म उसबाट उत्पन्न मोहरूपी दुर्योधन जीवित छ, उसको दृष्टि सधैं कौरवहरूमा नै रहन्छ, विकारहरूमा नै रहन्छ।

शरीर एउटा क्षेत्र हो। जब हृदय–देशमा दैवी सम्पत्तिको बाहुल्य हुन्छ, तब यो शरीर धर्मक्षेत्र बन्छ र जब यसमा आसुरी सम्पत्तिको बाहुल्य हुन्छ तब यो शरीर कुरुक्षेत्र बन्छ। 'कुरु' भनेको गर– यो शब्द आदेशात्मक हो। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– प्रकृतिबाट उत्पन्न तीनवटै गुणद्वारा परवश भएर मानिसले कर्म

गर्छ। त्यो छिनभर पनि कर्म नगरीकन बस्नै सक्तैन, गुणले उसबाट कर्म गराउँछ। सुतिसके पनि कर्म बन्द हुँदैन, त्यो पनि स्वस्थ शरीरको आवश्यक खुराक मात्र हो। तीनवटै गुणले मानिसलाई देवतादेखि कीरासम्म शरीरहरूमै बाँध्ने गर्छन्। जबसम्म प्रकृति र प्रकृतिबाट उत्पन्न गुण जीवित छन्, तबसम्म 'कुरु' लागि रहनेछ। अतः जन्म–मृत्युको क्षेत्र, विकारको क्षेत्र कुरुक्षेत्र हो र परमधर्म परमात्मामा प्रवेश दिलाउने पुण्यमयी प्रवृत्तिहरूको (पाण्डवहरूको) क्षेत्र धर्मक्षेत्र हो।

पुरातत्वविद् पंजाबमा, काशी–प्रयागमध्य तथा अनेकौं स्थलहरूमा कुरुक्षेत्रबारेको शोध गर्नमा लागेका छन्, तर गीताकारले स्वयं भनेका छन् कि जुन क्षेत्रमा यो युद्ध भयो त्यो कहाँ छ। '**इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।' (अ. १३/१)** "अर्जुन! यो शरीर नै क्षेत्र हो र जसले यसलाई जान्दछ, यसको अन्त्य पाइसकेको छ, ऊ क्षेत्रज्ञ हो।" अगाडि उनले क्षेत्रको विस्तार बताए, जस अन्तर्गत दस इन्द्रियहरू, मन, बुद्धि, अहङ्कार, पाँचवटा विकारहरू र तीनवटा गुणहरूको वर्णन छ। शरीर नै क्षेत्र हो, एउटा अखडा हो। यसमा लडाई गर्ने प्रवृत्तिहरू दुईवटा हुन्– 'दैवी सम्पद्' र 'आसुरी सम्पद्', 'पाण्डुका सन्तान' र 'धृतराष्ट्रका सन्तान', 'सजातीय र विजातीय प्रवृत्तिहरू'।

अनुभवी महापुरुषको शरणमा गएपछि यी दुबै प्रवृत्तिहरूमा सङ्घर्षको सूत्रपात् हुन्छ। यो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको सङ्घर्ष हो। यही वास्तविक युद्ध हो। विश्वयुद्धहरूले इतिहास भरिएको छ, तर त्यसमा जित्नेलाई पनि शाश्वत विजय पाईदैन। यी त आपसका बदला हुन्। प्रकृतिलाई सवै प्रकारले शान्त गरेर, प्रकृतिदेखि परको सत्ताको दिग्दर्शन गर्नु र त्यसमा प्रवेश पाउनु नै वास्तविक विजय हो। यही एउटा यस्तो विजय हो, जसको पछाडि हार हुदैन्। यो नै मुक्ति हो, जसको पछि जन्म–मृत्युको बन्धन हुदैन।

यसरी अज्ञानले ढाकिएको प्रत्येक मन संयमको माध्यमले बुझ्छ कि क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको युद्धमा के भयो? अब जसको संयमको जस्तो उत्थान हुन्छ, उस्तै–उस्तै उसको दृष्टि आउँदै जान्छ।

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत्।।२।।

त्यस बेला राजा दुर्योधनले व्यूह-रचनायुक्त पाण्डवहरूको सेनालाई देखेर द्रोणाचार्य नजिक गएर यो वचन भने-

द्वैतको आचरण नै 'द्रोणाचार्य' हो। जब ज्ञान हुन्छ कि हामी परमात्मा सँग अलग भइसकेका छौं (यही द्वैतको भान हो), तब उसको प्राप्तिका लागि व्याकुलता उत्पन्न हुन्छ; अनि हामी गुरुको खोजीमा निस्कन्छौं। दुबै प्रवृत्तिहरूको यो नै प्राथमिक गुरु हो; यद्यपि पछिको सद्‌गुरु योगेश्वर श्रीकृष्ण हुनेछन् जो योगको स्थितिका हुनेछन्।

राजा दुर्योधन आचार्यको नजिक जान्छन्। मोहरूपी दुर्योधन- मोह सम्पूर्ण व्याधिहरूको मूल हो, राजा हो। दुर्योधन- 'दुर्' अर्थात् दूषित, 'योधन' अर्थात् यो धन। आत्मिक सम्पत्ति नै स्थिर सम्पत्ति हो। त्यसमा जसले दोष उत्पन्न गर्छ त्यो हो मोह। यसले प्रकृतितिर तान्दछ र वास्तविक जानकारीको लागि प्रेरणा पनि प्रदान गर्छ। मोह रहेसम्म सोध्ने प्रश्न पनि रहन्छ, होइन भने सबै पूर्ण नै हुन्छ।

अतः व्यूह-रचनायुक्त पाण्डवहरूको सेनालाई देखेर अर्थात् पुण्यबाट प्रवाहित सजातीय वृत्तिहरूलाई सङ्गठित देखेर मोहरूपी दुर्योधनले प्रथम गुरु द्रोण नजिक गएर यो भने-

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता।।३।।

हे आचार्य! आफ्ना बुद्धिमान् शिष्य द्रुपद-पुत्र धृष्टद्युम्नद्वारा व्यूहाकार उभ्याइएका पाण्डुपुत्रहरूका यस विशाल सेनालाई हेर्नुस्।

शाश्वत अचल पदमा आस्था राख्ने दृढ मन नै 'धृष्टद्युम्न' हो। यहि नै पुण्यमयी प्रवृत्तिहरूको नायक हो। '**साधन कठिन न मन कर टेका।**'- साधन कठिन हुँदैन, मनको दृढता कठिन हुनुपर्छ।

अब हेरौं सेनाको विस्तार–

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः।।४।।

यस सेनामा '**महेष्वासा**'– महान् ईशमा वास दिलाउने, भावरूपी 'भीम', अनुरागरूपी 'अर्जुन'को समान धेरै शूरवीर; जस्तै– सात्विकतारूपी 'सात्यकि', '**विराटः**'– सर्वत्र ईश्वरीय प्रवाहको धारणा, महारथी राजा द्रुपद अर्थात् अचल स्थिति तथा–

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः।।५।।

'**धृष्टकेतुः**'– दृढकर्त्तव्य, '**चेकितानः**– जहाँ गए पनि त्यहाँबाट तानेर चित्तलाई इष्टमा स्थिरगर्ने, '**काशिराजः**'– कायारूपी काशीमा नै त्यो साम्राज्य छ, '**पुरुजित्**'– स्थूल, सूक्ष्म र कारण शरीरहरूमाथि विजय दिलाउने पुरुजित्, '**कुन्तिभोजः**'– कर्त्तव्यले भवमाथि विजय, नरहरूमा श्रेष्ठ '**शैब्य**' अर्थात् सत्य व्यवहार–

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः।।६।।

र पराक्रमी '**युधामन्युः**'– युद्धको अनुरूप मनको धारणा, '**उत्तमौजाः**'– शुभको मस्ती, सुभद्रापुत्र अभिमन्यु– जब शुभ आधार आउँछ, तब मन भयरहित हुन्छ। यस्तो शुभाधारले उत्पन्न अभय मन, ध्यानरूपी द्रौपदीका पाँचै पुत्र– वात्सल्य, लावण्य, सहृदयता, सौम्यता, स्थिरता यी सबै महारथी हुन्। साधन–पथमा सम्पूर्ण योग्यतासाथ हिड्ने क्षमताहरू हुन्।

यसप्रकार दुर्योधनले पाण्डव पक्षका पन्ध्र–बीसवटा नाम गनाए, जो दैवी सम्पद्का महत्वपूर्ण अंग हुन्। विजातीय प्रवृत्तिका राजा हुँदा–हुँदै पनि 'मोह'ले नै सजातीय प्रवृत्तिहरूलाई बुझ्न बाध्य गर्छ।

दुर्योधनले आफ्नो पक्षबारे संक्षेपमा भन्छ। यदि कुनै बाहिरी युद्ध भएको भए उसले आफ्नो फौज बढी गन्ती गराउँथ्यो। विकारहरू कम गन्ती गराइए;

किनकि तिनीमाथि विजय पाउनु छ, ती नाशवान् छन्। मात्र पाँच-सातवटा विकारहरू बताइएका छन्, जसको अन्तरालमा सम्पूर्ण बहिर्मुखी प्रवृत्ति विद्यमान छन्। जस्तै-

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते।।७।।

द्विजोत्तम! हाम्रो पक्षका जो-जो प्रधान हुन्, उनको बारेमा पनि तपाईले बुझिराख्नुस्। तपाईको जानकारीको लागि मेरा सेनाका जो-जो नायक हुन्, उनको बारेमा भन्दछु।

बाहिरी युद्धमा सेनापतिको लागि 'द्विजोत्तम' सम्बोधन असामयिक हो। वस्तुतः 'गीता'मा अन्तःकरणका दुई प्रवृत्तिहरूको सङ्घर्ष हो। जसमा द्वैतको आचरण नै 'द्रोण' हो। जबसम्म हामी अलिकति पनि आराध्यबाट परछौं, तबसम्म प्रकृति विद्यमान छ, द्वैत बनेको छ। यस 'द्वि'माथि जयपाउने प्रेरणा प्रथम गुरु द्रोणाचार्यबाट प्राप्त हुन्छ। अधूरो शिक्षाले नै पूर्ण जानकारीका लागि प्रेरणा प्रदान गर्छ। त्यो पूजास्थली होइन, त्यहाँ शौर्यसूचक सम्बोधन हुनु पर्दथ्यो।

विजातीय प्रवृत्तिका नायक को-को हुन्?-

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च।।८।।

एक त स्वयं तपाई (द्वैतको आचरणरूपी द्रोणाचार्य) हुनुहुन्छ, भ्रमरूपी पितामह 'भीष्म' हुनुहुन्छ। भ्रम विकारहरूको उद्गम हो। अन्त्यसम्म जिवित रहन्छ, यसैले पितामह हो। सबैसेना मरे, तर यो जीवित थियो। यो हो भ्रमरूपी 'भीष्म'। भ्रम अन्त्यसम्म रहन्छ। यस्तै विजातीय कर्मरूपी 'कर्ण' र संग्रामविजयी 'कृपाचार्य' हुन्। साधनावस्थामा साधकद्वारा कृपाको आचरण नै 'कृपाचार्य' हो। भगवान् कृपाधाम हुन र प्राप्तिपछि सन्तको पनि त्यही स्वरूप हुन्छ; तर साधनाकालमा जबसम्म हामी परछौं, परमात्मा पर छन्, विजातीय प्रवृत्ति जीवित छन्, मोहको घेरा छ- यस्तो परिस्थितिमा साधकले यदि कृपाको आचरण गर्छ भने त्यो नष्ट भएरजान्छ। सीताले दया गरीन् केही काल लङ्कामा

प्रायश्चित गर्नुपऱ्यो। विश्वामित्र दयार्द्र भए, पतित हुनुपऱ्यो। योगसूत्रकार महर्षि पतञ्जलिले पनि यही भन्नु छ– **'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः।'** **(३/३७)** व्युत्थानकालमा सिद्धिहरू प्रकट हुन्छन्। ती वास्तवमा सिद्धिहरू हुन्; तर कैवल्य प्राप्तिको लागि त्यत्तिकै ठूला विघ्न हुन् जति काम, क्रोध, लोभ, मोह इत्यादि। गोस्वामी तुलसीदासको पनि यस्तै मत छ–

छोरत ग्रन्थि जानि खगराया। बिघ्न अनेक करइ तब माया।।
रिद्धि सिद्धि प्रेरइ बहु भाई। बुद्धिहि लोभ दिखावहिं आई।।
(रामचरितमानस, ७/११७/६-७)

मायाले अनेक विघ्न गर्छ, ऋद्धिहरू प्रदान गर्छ, यहाँसम्म कि सिद्ध बनाइदिन्छ। यस्तो अवस्थाको साधक छेउबाट हिड्ने बितिकै मरणासन्न रोगी पनि जीवित भएर उठ्दछ। त्यो ठीक भए पनि यदि साधकले यसलाई आफ्नो देन ठान्दछ भने ऊ नष्ट हुन्छ। एक रोगीको सट्टा हजारौं रोगीले घेर्ने छन्, भजन–चिन्तनको क्रम अवरुद्ध हुनेछ र उतातिर लम्कँदा–लम्कँदै प्रकृतिको बाहुल्य हुनेछ। यदि लक्ष्य टाढा छ र साधकले कृपा गर्छ भने कृपाको एक्लो आचरणले नै '**समितिञ्जयः**'– सबै सेनालाई जित्नेछ। यसैले साधकले पूर्तिसम्म यसबाट सतर्क हुनु पर्दछ। '**दया बिनु सन्त कसाई, दया करी तो आफत आई।**' तर अधूरो अवस्थामा यो विजातीय प्रवृत्तिको दुर्धर्ष योद्धा हो।

यसैप्रकार आसक्तिरूपी अश्वत्थामा। सृष्टिमा कहीं पनि वस्तुहरूमा लगाव नै आसक्ति हो। द्वैतको आचरण द्रोणाचार्य हो। द्वैत नै आसक्तिको जन्मदाता हो। शस्त्र हातमा रहुञ्जेल आचार्य द्रोणको मृत्यु हुन सक्दैन्थ्यो, उहाँ अजेय हुनुहुन्थ्यो। भगवान श्रीकृष्णले भने– "कौरवपक्षमा एउटा हात्तीको नाम अश्वत्थामा हो। भीमले त्यस हात्तीलाई मारेर 'अश्वत्थामा मारियो' यस्तो घोषणा गरौं। यस अप्रिय सूचनाबाट आचार्य मर्माहत भएर सुस्त हुनेछन, त्यसै बखत उनको अन्त्य गरियोस्।" भीमले हात्तीलाई मारीदिए, प्रचार गरियो कि अश्वत्थामा मारियो। द्रोणले समझे कि उनको छोरा अश्वत्थामा मारियो। उनी उदास (सुस्त) भए, धनुष हातबाट झऱ्यो। उनी हताश चेतनहीन भएर युद्धभूमिमा बसे, उनको

गर्दन कट्यो। पुत्रमा अत्याधिक आसक्ति उनको मृत्युको कारण बन्यो। अश्वत्थामा दीर्घजीवी थियो। निवृत्तिको अन्तिम क्षणसम्म यो बाधाको रूपमा विद्यमान रहन्छ, यसैकारण अमर कहलाउँछ।

विकल्परूपी विकर्ण। साधनाको उन्नत अवस्थामा विशिष्ट कल्पनाहरू उठ्न थाल्छन्। मनमा सङ्कल्प-विकल्प हुन्छ कि स्वरूप-प्राप्तिसँग भगवानबाट कुन सिद्धिहरू, अलौकिक शक्तिहरू प्रदान गरिनेछन्? भगवानको चिन्तनको स्थानमा विभूतिहरूको चिन्तन हुन थाल्छ। साधकको दृष्टि केवल कर्ममा हुनु पर्छ, उसले फलको वासना भएको हुनु हुदैन, तर जब ऊ ऋद्धि-सिद्धिको चिन्तन गर्न थाल्छ, यो विकल्प नै विकर्ण हो। यी कल्पनाहरू विशिष्ट हुन तर साधनामा ठूलो बाधक हुन्।

भ्रममय श्वास नै भूरिश्रवा हो। साधनाको स्तर उच्च भएपछि उसको प्रशंसा हुन् थाल्छ कि त्यो महात्मा हो, सिद्ध छ, त्यसमा दिव्यशक्तिहरू छन्, उसको सामु लोकपाल पनि झुक्छन्। यस आवभाव, प्रशस्तिबाट साधक खुशी हुन् थाले, गद्गद भएर बहकन थाले- यो भ्रममयी श्वास नै भूरिश्रवा हो। पूज्य गुरुदेवको भनाई थियो- ''संसारले पुष्प वृष्टि गरे, प्रशंसा गरे, विश्व जगद्गुरु भने- तिमीलाई केही पाइनेछैन, रुनलाई आँसू पनि पाइनेछैन। यदि ईश्वरले तिमीलाई साँधु भनि दिए भने सबै थोक पाउने छौ, दुनियाँले भनोस वा नभनोस तर पनि तिमी सर्वस्व पाउने छौ।'' यस प्रकार सांसारिक प्रशंसामा बग्नु भ्रममयी श्वास हो, यही भूरिश्रवा हो। प्रशंसा भूरि-भूरि हुन्छ, अत्याधिक हुन्छ, अतिरञ्जित हुन्छ, यसले साधनामा क्षय हुन थाल्छ। अस्तु, भ्रममयी श्वास भूरिश्रवा हो। संयमको स्तर उन्नत भए पछि आएका विकृतिहरूको यी नाम हुन्, बाह्य प्रवृत्तिका अङ्ग-उपाङ्ग हुन्।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः।।९।।

अरु पनि धेरै शूरवीरहरू अनेक प्रकारका शस्त्रहरू धारण गरेर मेरो लागि जीवनको आशा त्यागगरी युद्धमा अडेका छन्। सबै मेरो लागि ज्यान

दिनेहरू हुन्; तर उनको कुनै पक्का गन्ती छैन। अब कुन सेना कुन भावले सुरक्षित छन्, यसबारे भन्नुहुन्छ–

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्।।१०।।

भीष्मद्वारा रक्षित हाम्रो सेना सबै प्रकारले अजेय छ र भीमद्वारा रक्षित उनीहरूका सेनालाई सजिलैसित जित्न सकिन्छ। पर्याप्त र अपर्याप्त जस्तो क्लिष्ट शब्दको प्रयोगले दुर्योधनको दुविधालाई व्यक्त गर्दछ। अतः हेर्नुछ कि भीष्म कुन सत्ता हो जसमाथि कौरवहरू निर्भर गर्छन् र भीम कुन सत्ता हो जसमाथि सम्पूर्ण पाण्डवहरू निर्भर छन्। दुर्योधनले आफ्नो व्यवस्था दिन्छ–

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि।।११।।

यसैले सबै मोर्चाहरूमा आ–आफ्नो ठाउँमा रहेर तपाई सबैजना भीष्मलाई नै चारैतिरबाट रक्षा गर्नुस्। यदि भीष्म जीवित छ भने हामी अजेयछौं। यसैले तपाईहरू पाण्डवहरूसँग युद्ध नगरेर मात्र भीष्मको नै रक्षा गर्नुस्। कस्तो योद्धा हो भीष्म जसले स्वयं आफ्नो रक्षा गर्न सकिरहेको छैन, कौरवहरूले उसको रक्षा–व्यवस्था गर्नु परिरहेको छ। यो कुनै बाहिरी योद्धा होइन, भ्रम नै भीष्म हो। जबसम्म भ्रम जीवित रहन्छ, तबसम्म विजातीय प्रवृत्तिहरू (कौरव) अजेय रहन्छन्। 'अजेय'को अर्थ यो होइन कि जसलाई जित्नै सकिन्न, अजेयका अर्थ दुर्जय हो जसलाई कठिनतासाथ जित्न सकिन्छ–

महा अजय संसार रिपु, जीति सकइ सो बीर।।
(रामचरितमानस, ६/८० क)

यदि भ्रम समाप्त भयो भने अविद्या अस्तित्वविहीन हुन्छ। मोह इत्यादि जुन आंशिक रूपमा बाँचेका पनि छन् भने चाँडै समाप्त हुनेछन्। भीष्मलाई इच्छा–मृत्युको वरदान प्राप्त थियो। इच्छा नै भ्रम हो। इच्छाको अन्त्य र भ्रम समाप्त हुनु एउटै कुरा हो। यसैलाई सन्त कबीरले सजिलोसँग भन्नुभयो–

इच्छा काया इच्छा माया, इच्छा जग उपजाया।
कह कबीर जे इच्छा विवर्जित, ताका पार न पाया।।

जहाँ भ्रम हुँदैन, त्यो अपार र अव्यक्त छ। यो शरीरको जन्मको कारण इच्छा हो। इच्छा नै माया हो र इच्छा नै संसारको उत्पत्तिको कारण हो। [**'सोऽकामयत' तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति' (छान्दोग्य० उप० ६/२/३)**] कबीर भन्नुहुन्छ– जो इच्छाहरूबाट सर्वथा रहित हुन्छन्, '**ताका पार न पाया**'– उनीहरू अपार, अनन्त, असीम तत्वमा प्रवेश पाउँदछन्। [**'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति।' (बृहदारण्यक० उप० ४/४/६)।**] जो कामनाहरूबाट रहित, आत्मामा स्थिर आत्मस्वरूप हो, उसको कहिले पनि पतन हुँदैन। ऊ ब्रह्मको साथ एक हुन्छ। शुरूमा इच्छाहरू अनन्त हुन्छन् र अन्ततोगत्वा परमात्मा–प्राप्तिको इच्छा शेष रहन्छ। जब यो इच्छा पनि पूर्ण हुन्छ, तब इच्छा पनि समाप्त हुन्छ। यदि योभन्दा कुनै ठूलो वस्तु भएको भए, तपाई त्यसको इच्छा अवश्य गर्नुहुन्थ्यो। जब उसको अगाडि कुनै वस्तु नै छैन भने, इच्छा कसको हुने? जब पाउने योग्य कुनै वस्तु अप्राप्य रहँदैन, तब इच्छा पनि सम्पूर्णरूपमा समाप्त हुन्छ र इच्छाको अन्त्य हुनासाथ भ्रमको पनि पूर्णरूपेण अन्त्य हुन्छ। यो नै भीष्मको इच्छा–मृत्यु हो। यसप्रकार भीष्मद्वारा रक्षित हामीहरूको सेना सबै प्रकारले अजेय छ। जबसम्म भ्रम छ, तबसम्म अविद्याको पनि अस्तित्व छ। भ्रम शान्त भएपछि अविद्या पनि समाप्त हुन्छ।

भीमद्वारा रक्षित यिनीहरूको सेनालाई जित्न सजिलो छ। भावरूपी भीम! '**भावे विद्यते देवः**'– भावमा त्यो क्षमता छ कि अविदित परमात्मा पनि विदित हुन्छ।

भाव बस्य भगवान, सुख निधान करुना भवन।
(रामचरितमानस, ७/९२ख)

श्रीकृष्णले यसलाई श्रद्धा भनेर सम्बोधित गर्नुभएको छ। भावमा त्यो क्षमता छ कि भगवान्‌लाई पनि आफ्नो वशमा राख्न सक्दछ। भावद्वारा नै

सम्पूर्ण पुण्यमयी प्रवृत्तिको विकास हुन्छ। यो पुण्यको संरक्षक हो। यो यति बलियो हुन्छ कि परमपिता परमात्मालाई सम्भव बनाउँछ; तर साथै यति कोमलो पनि हुन्छ कि आज भाव छ भने भोलि अभावमा पनि बदलिन समय लाग्दैन। आज तपाई भन्नुहुन्छ कि महाराज धेरै राम्रो हुनुहुन्छ, भोलि भन्न सक्नुहुन्छ कि होइन, हामीले देख्यौं महाराज खीर खानुहुन्छ।

घास पात जो खात हैं, तिनहि सतावे काम।
दूध मलाई खात जे, तिनकी जाने राम।।

आराध्यदेवमा अलिकति पनि त्रृटि देखिएमा भाव विचलित हुन्छ, पुण्यमय प्रवृत्ति पनि विचलित हुन्छ, इष्टसँगको सम्बध विच्छेद हुन्छ। यसैले भीमद्वारा रक्षित उनीहरूको सेनालाई जित्नु सजिलो छ। महर्षि पतञ्जलिको निर्णय पनि यही हो– **'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितो दृढभूमिः।' (योगसूत्र, १/१४)**। दीर्घकालसम्म निरन्तर श्रद्धा–भक्तिपूर्वक गरिएको साधना नै दृढ हुनपाउँछ।

तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्।।१२।।

यसप्रकार आ–आफ्नो खिचातानीको निर्णय लिएर शङ्खध्वनि भयो। शङ्खध्वनि पात्रहरूको पराक्रमको घोषणा हो कि युद्ध जितेपछि कुन पात्रले तपाईलाई के दिनेछ? कौरवहरूमा बृद्ध प्रतापवान् भीष्म पितामहले दुर्योधनको हृदयमा हर्ष उत्पन्न गर्दै ठूलो स्वरमा सिँहनादको समान डरलाग्दो शङ्ख बजाए। सिँह प्रकृतिको भयावह पक्षको प्रतीक हो। घनघोर जँगलको शान्त–एकान्तमा सिँहको गर्जना कानमा पर्ने बित्तिकै हृदय काँम्न थाल्छ; यद्यपि सिँह तपाईभन्दा कोसौं टाढा हुन्छ। भय प्रकृतिमा हुन्छ परमात्मामा हुँदैन, ऊ त अभयसत्ता हो। भ्रमरूपी भीष्म यदि विजयी हुन्छ भने प्रकृतिको जुन भयारण्यमा तपाई हुनुहुन्छ, त्योभन्दा ठूलो भयको आवरणमा बाँध्ने छ। भयको एक तह अझै बढ्नेछ, भयको आवरण बाक्लो हुनेछ। यो भ्रमले यसको अतिरिक्त अरू केही दिने छैन्। अतः प्रकृतिबाट निवृत्ति नै गन्तव्यको बाटो हो। संसारमा प्रवृत्ति त

भवाटवी हो, घोर अन्धारको छाया हो। यसको सामुन्ने कौरवहरूको कुनै घोषणा छैन। कौरवहरूको पक्षबाट कैयौं बाजाहरू एकैसाथ बजे। प्रायः सबै बाजाहरूले भय नै दिन्छन्, अरु बढ़ी केही दिंदैन। प्रत्येक विकार केही न केही भय दिन्छ नै। यसैले उहाँले पनि घोषणा गर्नुभयो–

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्।।१३।।

यसपछि अनेकौं शङ्ख, नगारा, ढोल, नरसिङ्गा आदि बाजाहरू एकैसाथ बजे। उनीहरूको शब्द पनि बडो भयङ्कर भयो। भयको संचार गर्नु बाहेक कौरवहरूको अरू कुनै घोषणा छैन। बहिर्मुखी विजातीय प्रवृत्ति सफल भएपछि मोहयुक्त बन्धन अझै बलियो पारिदिन्छ।

अब पुण्यमय प्रवृत्तिहरूको तर्फबाट घोषणा भयो, जसमा पहिलो घोषणा योगेश्वर श्रीकृष्णको हो–

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः।।१४।।

तत्पश्चात् सेता–सेता घोडाहरूलेयुक्त (जसमा अलिकति पनि कालोपन दोष छैन– सेतो सात्विक निर्मलताको प्रतीक हो)– '**महति स्यन्दने**'- महान् रथमा बसेका योगेश्वर श्रीकृष्ण र अर्जुनले पनि अलौकिक शङ्ख बजाउनुभयो। अलौकिकको अर्थ हो, यस लोकबाट टाढा। मृत्युलोक, देवलोक, ब्रह्मलोक जहाँसम्म जन्म–मरणको भय छ, ती सम्पूर्ण लोकबाट पर पारलौकिक, पारमार्थिक स्थिति प्रदान गर्ने घोषणा योगेश्वर श्रीकृष्णको हो। सुन, चाँदी र काठको रथ होइन, रथ अलौकिक, शङ्ख अलौकिक, अतः घोषणा पनि अलौकिक नै छ। यस लोकबाट पर एकमात्र ब्रह्म नै हो, सोझै उहाँसँग सम्पर्क स्थापित गर्ने घोषणा हो। उहाँले कसरी यस्तो स्थिति प्रदान गर्नु हुनेछ?–

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः।।१५।।

'हृषीकेशः'– जो हृदयको सर्वस्व ज्ञाता हुनुहुन्छ, उही श्रीकृष्णले 'पाञ्चजन्य' शङ्ख बजाउनुभयो। पाँचै ज्ञानेन्द्रियहरूको पञ्चतन्मात्रा (शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध)को रसहरूलाई समेटेर आफ्नै जन (भक्त)को श्रेणीमा ढाल्ने घोषणा गर्नुभयो। विकरालरूपमा बरालिएका इन्द्रियहरूलाई समेटेर तिनीहरूलाई आफ्नो सेवकको श्रेणीमा उभ्याइदिनु हृदयले प्रेरक सद्गुरुकै देन (कृपा) हो। श्रीकृष्ण एक योगेश्वर, सद्गुरु हुनुहुन्थ्यो। **'शिष्यस्तेऽहम्'**– प्रभु! म तपाईको शिष्य हुँ। बाहिरी विषय–वस्तुहरूलाई छोडेर ध्यानमा आराध्यदेव बाहेक अरुलाई नदेखौं, अरुलाई नसुनौं, न अरुको स्पर्श गरौं, यो सद्गुरुको अनुभव–सञ्चारमा निर्भर गर्दछ।

'देवदत्तं धनञ्जयः'– दैवी सम्पत्तिलाई अधीन गर्ने अनुराग नै अर्जुन हो। आराध्यदेवको अनुरूप लगाव, जसमा विरह, वैराग्य, अश्रुपात् होस्, **'गद्गद गिरा नयन बह नीरा'**– रोमाञ्च होस्, आराध्यदेव बाहेक अरू विषय–वस्तुको अलिकति पनि टकराउ हुन नपाओस्, यसैलाई 'अनुराग' भनिन्छ। यदि यो सफल हुन्छ भने परमदेव परमात्मामा प्रवेश दिलाउने दैवी सम्पद्माथि अधिपत्य प्राप्त गर्छ। यसैको अर्को नाउँ धनञ्जय पनि हो। एउटा धन त बाहिरी सम्पत्ति हो, जसबाट शरीर–निर्वाहको व्यवस्था हुन्छ, आत्मासित यसको कुनै सम्बन्ध छैन। यसबाट अलग स्थिर आत्मिक सम्पत्ति नै आफ्नो सम्पत्ति हो। बृहदारण्यकोपनिषद्मा याज्ञवल्क्यले मैत्रेयीलाई यही सम्झाउनुभयो कि धनले सम्पन्न पृथ्वीको स्वामित्वबाट पनि अमृतत्वको प्राप्ति हुनसक्दैन्। यसको उपाय आत्मिक सम्पत्ति हो।

भयानक कर्मवाला भीमसेनले पौण्ड्र अर्थात् प्रीति नामक महाशङ्ख बजाए। भावको उद्गम र निवास स्थान हृदय हो, यसैले यसको नाम वृकोदर हो। तपाईको भाव, लगाउ केटाकेटीमा हुन्छ; तर वास्तवमा त्यो लगाउ तपाईको हृदयमा छ जुन केटाकेटीमा गएर मूर्त्त हुन्छ। यो भाव अगाध र महान् बलशाली छ, उसले प्रीति नामक महाशङ्ख बजाए। भावमा नै त्यो प्रेम निहित छ, यसैले भीमले पौण्ड्र (प्रीति) नामक महाशङ्ख बजाए। भाव महान् बलवान् हुन्छ; तर प्रेम–सञ्चारको माध्यमबाट।

हरि ब्यापक सर्बत्र समाना। प्रेम तें प्रगट होहिं मैं जाना।।
(रामचरितमानस, १/१८४/५)

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ।।१६।।

कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिरले 'अनन्त विजय' नामक शङ्ख बजाए। कर्त्तव्यरूपी कुन्ती र धर्मरूपी युधिष्ठिर। धर्ममा स्थिरता रह्यो भने '**अनन्तविजयम्**'– अनन्त परमात्मामा स्थिति दिलाउनेछ। **युद्धे स्थिरः सः युधिष्ठिरः।** प्रकृति–पुरुष क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको सङ्घर्षमा स्थिर रहन्छ। भयङ्कर दुःखबाट पनि विचलित हुँदैन, तब एक दिन जो अनन्त छ, जसका अन्त्य छैन, त्यो हो परमतत्व परमात्मा, त्यसमाथि विजय गराई दिन्छ।

नियमरूपी नकुलले 'सुघोष' नामक शङ्ख बजाए। जब–जब नियम उन्नत हुनेछ, अशुभको शमन (समाप्ति) हुँदै जानेछ, शुभ घोषित हुँदै जानेछ। सत्सङ्गरूपी सहदेवले ' मणिपुष्पक' शङ्ख बजाए। मनीषिहरूले प्रत्येक श्वासलाई बहुमूल्य मणिको संज्ञा दिएका छन्। **'हीरा जैसी स्वाँसा बातों में बीती जाय।' ('बिन्दु')** एउटा सत्सङ्ग त त्यो हो, जुन तपाई सत्पुरुषहरूको वाणीमा सुन्नुहुन्छ; तर यथार्थ सत्सङ्ग आन्तरिक हो। श्रीकृष्णको अनुसार आत्मा नै सत्य हो, सनातन हो। चित्त चारैतिरबाट समेटिएर आत्माको सङ्गत गर्न लागोस्, यो नै वास्तविक सत्सङ्ग हो। यो सत्सङ्ग चिन्तन, ध्यान र समाधिको अभ्यासबाट सम्पन्न हुन्छ। जसो–जसो सत्यका संसर्गमा ध्यान स्थायी रूपले स्थिर हुँदैजानेछ, त्यसै–त्यसै एक–एक श्वासमाथि नियंत्रण पाइनेछ, मनसहित इन्द्रियहरूको निरोध हुँदैजानेछ। जुन दिन पूर्णरूपले निरोध हुनेछ, वस्तु प्राप्त हुनेछ। वाद्ययन्त्रहरू जस्तै चित्तलाई आत्माको स्वरमा स्वर मिलाएर सङ्गत गर्नु नै सत्सङ्ग हो।

बाहिरी मणि कठोर हुन्छ, तर श्वासमणि फूलभन्दा पनि कोमल हुन्छ। पुष्प त विकसित भएपछि वा भाँचेपछि ओइलिन्छ; तर तपाई अघिको श्वाससम्म जीवित बस्ने ग्यारेण्टी दिन सक्नुहुन्न। तर सत्सङ्ग सफल भएमा प्रत्येक श्वासमा

नियन्त्रण दिलाएर परम लक्ष्यको प्राप्ति गराइदिन्छ। यस बाहेक पाण्डवहरूको अरू कुनै घोषणा छैन; तर प्रत्येक साधन केही न केही निर्मल बाटोको दूरी पार गर्दछ। अगाडि भन्नुहुन्छ–

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः।।१७।।

कायारूपी काशी! पुरुष जब चारैतिरबाट मनसहित इन्द्रियहरूलाई समेटेर कायामा नै केन्द्रित गर्दछ, तब '**परमेष्वासः**'– परम ईशमा बस्ने अधिकारी हुन्छ। परम ईशमा वास दिलाउने सक्षम काया नै काशी हो। कायामा नै परम ईशको निवास छ। परमेष्वासको अर्थ श्रेष्ठ धनुर्धारी होइन बरू परम+ईश+वास हो।

शिखा–सूत्रको त्याग नै 'शिखण्डी' हो। आजभोलि मान्छेहरू कपाल खौराएर तथा सूत्रको नाउमा जनै फालेर आगो बाल्न छोड्छन्, यतिले उनीहरूको संन्यास भैगयो। होइन, वस्तुतः शिखा लक्ष्यको प्रतीक हो, जसलाई तपाईले प्राप्त गर्नु छ र सूत्र संस्कारको। जबसम्म परमात्मा प्राप्त भएको छैन, संस्कारहरूको सूत्रपात् लागेको छ तबसम्म त्याग कस्तो? संन्यास कस्तो? अहिले त बाटो हिड्ने बटुवा हुन्। जब प्राप्तव्य प्राप्त हुन्छ, संस्कारहरूका सूत्र कट्छ, यस्तो अवस्थामा भ्रम पूर्ण शान्त हुन्छ। त्यसैले शिखण्डी नै भ्रमरूपी भीष्मको नाश गर्छ। शिखण्डी चिन्तन–पथको विशिष्ट योग्यता हो, महारथी हो।

'**धृष्टद्युम्न**'– दृढ र अचल मन तथा '**विराट**'– सर्वत्र विराट् ईश्वरको प्रसार देख्ने क्षमता इत्यादि दैवी सम्पद्का प्रमुख गुण हुन्। सात्विकता नै सात्यकि हो। सत्य चिन्तनको प्रवृत्ति अर्थात् सात्विकता यदि बनेको छ भने कहिलै पनि हानि हुन पाउने छैन। यस सङ्घर्षमा पराजित हुनदिने छैन।

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक्।।१८।।

अचल पददायक द्रुपद र ध्यानरूपी द्रौपदीका पाँच पुत्रहरू– सहृदयता, वात्सल्य, लावण्य, सौम्यता, स्थिरता आदि साधनामा महान् सहायक महारथी हुन् तथा विशाल हात भएका अभिमन्यु– यिनीहरू सबैले पृथक्–पृथक् शङ्ख बजाए। हात कार्य–क्षेत्रको प्रतीक हो। जब मन भयमुक्त हुन्छ, तब उसको पहुँच टाढासम्म हुन्छ।

हे राजन! यिनीहरू सबैले बेग्ला–बेग्लै शङ्ख बजाए। केही न केही दूरी सबैले पार गराउँदछन, यिनको पालन आवश्यक छ, यसैले यिनका नाम गनाउनुभयो। यीबाहेक केही दूरी यस्तो पनि छ, जुन मन–बुद्धिबाट पर छ। भगवान् आफै अन्तःकरणमा विराजमान भएर पार गराउनु हुन्छ। यता दृष्टि बनेर आत्माले उभिनु हुन्छ र सामुन्ने स्वयं उभेर आफ्नो परिचय गराउनु हुन्छ।

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन्।।१९।।

त्यस घोर शब्दले आकाश र पृथ्वीलाई पनि शब्दायमान गर्दै धृतराष्ट्र–पुत्रहरूको हृदय विदीर्ण गरिदियो। सेना त पाण्डवहरूतिर पनि थिए; तर हृदय विदीर्ण भयो धृतराष्ट्र–पुत्रहरूको। वस्तुतः पाञ्चजन्य, दैवी शक्तिमाथि आधिपत्य, अनन्तमाथि विजय, अशुभको शमन (समाप्ति) र शुभको घोषणा धारावाही हुनलाग्यो भने कुरुक्षेत्र, आसुरी सम्पद्, बहिर्मुखी प्रवृत्तिहरूका हृदय विदीर्ण हुनेछ। उनीहरूको बल विस्तारै–विस्तारै कम हुन थाल्छ। पुरै सफलता पाएपछि मोहयुक्त प्रवृत्तिहरू पूर्णरूपेण शान्त हुन्छन्।

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः।।२०।।

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते।

अर्जुन उवाच

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत।।२१।।

संयमरूपी सञ्जयले अज्ञानमा ढाकिएको मनलाई सम्झाए– हे राजन्! तत्पश्चात् '**कपिध्वजः**'– वैराग्यरूपी हनुमान! वैराग्य नै झण्डा हो (झण्डा

राष्ट्रको प्रतीक मानिन्छ। केही मानिसहरू भन्छन्– झण्डा चञ्चल थियो यसैले कपिध्वज भनियो। तर होइन, यहाँ कपि साधारण बाँदर होइन, स्वयं हनुमान हुनुहुन्थ्यो– जसले मान–अपमानको हनन गरेका थिए– **'सम मान निरादर आदरहीं।' (मानस, ७/१३/८)** प्रकृतिका देखेका–सुनेका वस्तुहरूको, विषयहरूको रागको त्याग नै 'वैराग्य' हो। अतः वैराग्य नै जसको झण्डा हो) त्यस अर्जुनले व्यवस्थितरूपमा धृतराष्ट्र–पुत्रहरूलाई उभेको देखेर शस्त्रचलाउने तयारीको बेलामा धनुष उठाएर **'हृषिकेशम्'–** जो हृदयको सर्वस्व ज्ञाता छन् ती योगेश्वर श्रीकृष्णसँग यो शब्द भने– "हे अच्युत! (जो कहिले पनि च्युत हुँदैन) मेरो रथलाई दुबै सेनाहरूको बीचमा उभ्याई दिनुस्।" यहाँ सारथीलाई दिइएको आदेश होइन, इष्ट (सद्गुरु)सँग गरेको प्रार्थना हो। किन उभ्याउने?–

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे।।२२।।

जबसम्म म यहाँ स्थित भएका युद्धको कामना गर्नेहरूलाई राम्ररी नहेरुँ कि यस युद्धको व्यापारमा मैले को–कोसँग युद्ध गर्न उचित छ– यस युद्धमा मैले को–कोसँग युद्ध गर्नु छ?

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः।।२३।।

यस युद्धमा दुर्बुद्धि दुर्योधनको कल्याण चाहनेहरू जुन–जुन यी राजाहरू यस सेनामा आएका छन्, ती युद्ध गर्नेहरूलाई म हेर्नेछु, यसैले उभ्याउनुस्। मोहरूपी दुर्योधन! मोहमय प्रवृत्तिहरूको कल्याणचाहने जुन–जुन राजाहरू यस युद्धमा आएका छन्, तिनलाई म हेरी लिउँ।

सञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्।।२४।।

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति।।२५।।

सञ्जयले भने– निद्राजयी अर्जुनद्वारा यसप्रकार भनेपछि हृदयका ज्ञाता श्रीकृष्णले दुबै सेनाहरूको माँझमा भीष्म, द्रोण र '**महीक्षिताम्**'**–** शरीररूपी पृथ्वीमा अधिकार जमाएर बसेका सम्पूर्ण राजाहरूको बीचमा उत्तम रथलाई उभ्याएर भन्नुभयो– हे पार्थ! यहाँ एकत्रित भएका कौरवहरूलाई हेर। यहाँ उत्तम रथ सुन र चाँदीको रथ होइन। संसारमा उत्तमको परिभाषा नश्वर प्रतिको अनुकूलता–प्रतिकूलतामा गरिन्छ– यो परिभाषा अपूर्ण छ। जसले हाम्रो आत्मा, हाम्रो स्वरूपको सधैं साथ दिउन्, त्यही उत्तम हो, जसको पछाडि '**अनुत्तम**'– मलिनता नहोस्।

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान्।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा।।२६।।
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि।

तत्पश्चात् अचूक लक्ष्यगर्ने, पार्थिव शरीरलाई रथ बनाउने पार्थले ती दुबै सेनाहरूमा स्थित काकाहरूलाई, बाजेहरूलाई, आचार्यहरूलाई, मामाहरूलाई, भाइहरूलाई, छोराहरूलाई, नातीहरूलाई, मित्रहरूलाई, ससुराहरूलाई र सुहृद्हरूलाई देखे।

दुबै सेनाहरूमा अर्जुनलाई मात्र आफ्नो परिवार, मामाको परिवार, ससुरालीको परिवार, सुहृद् र गुरुजन देखिए। महाभारतकालको गणनानुसार अठार अक्षौहिणी लगभग चालिस लाखको बरोबरी हुन्छ, तर प्रचलित गणनानुसार अठार अक्षौहिणी साढे छः अर्बको लगभग हुन्छ, जुन आजको विश्वको जनसंख्याको बराबर छ। यतिमात्रको लागि कहिलेकाहीं विश्वस्तरमा आवास, खाद्य–समस्या उत्पन्न हुन्छ। यति ठूलो जनसमूहमा अर्जुनको तीन–चार नातेदार आफन्तहरूको परिवार मात्र थियो। के यति ठूलो पनि कसैको परिवार हुन्छ? कदापि हुदैन। यो हृदय–देशको चित्रण हो।

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान्।।२७।।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्।

यसप्रकार उभिएका ती सम्पूर्ण बन्धुहरूलाई देखेर अत्यन्त करुणाले भरिएर ती कुन्तीपुत्र अर्जुनले शोक गर्दै भने। अर्जुन शोक गर्न लागे; किनकि उनले देखे कि यो सबै त आफ्नो परिवार नै हो। अतः भने–

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्।।२८।।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते।।२९।।

हे कृष्ण! यस युद्धको इच्छाले उभिएका स्वजन समुदायलाई देखेर मेरा अङ्गहरू दुर्बल हुँदै छन्, मुख सुक्नथाल्यो र मेरो शरीरमा कम्पन तथा रोमाञ्च भइरहेछ। यति मात्र होइन–

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः।।३०।।

हातबाट गाण्डीव झर्छ, छाला पनि डढिरहेछ। अर्जुनलाई ज्वरो आए जस्तै भयो, दुःखी भयो कि यो कस्तो युद्ध हो जसमा आत्मीयजन नै उभिएका छन्। अर्जुनलाई भ्रम भयो। उनले भने– अब म उभिई रहन पनि आफूलाई असमर्थ पाइरहेको छु, अब अगाडि हेर्ने सामर्थ्य छैन्।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे।।३१।।

हे केशव! यस युद्धको लक्षण पनि विपरीत नै देख्छु। युद्धमा आफ्नै कुललाई मारेर परमकल्याण पनि देख्दिन। कुललाई मार्नाले कल्याण कसरी हुनेछ?

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा।।३२।।

सम्पूर्ण परिवार युद्धको मुहानमा छन्। यिनीलाई युद्धमा मारेर विजय, विजयमा प्राप्तहुने राज्य र राज्यबाट प्राप्त हुने सुख अर्जुनलाई चाहिंदैन। ऊ

भन्दछ– कृष्ण! म विजय चाहन्न, राज्य तथा सुख पनि चाहन्न। गोविन्द! हामीलाई राज्य तथा भोग अथवा जीवनसँग पनि के प्रयोजन छ? किन? यसबारेमा भन्दछ–

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च।।३३।।

हामीलाई जसको लागि राज्य–भोग र सुखादि इच्छित छन्, ती परिवारहरू नै जीवनको आशा त्यागेर युद्धको मैंदानमा उभिएका छन्। हामीले परिवारका लागि राज्य चाहेका थियौं, भोग–सुख र धनको पिपासा आत्मीयजन र परिवारसँग भोग्नको लागि थियो; तर सबै प्राणको आशा त्यागेर उभिएका छन् भने मलाई सुख–राज्य वा भोग चाहिंदैन। यी सबै यिनीहरूका लागि प्रिय थिए। यिनिहरूबाट अलग भएपछि मलाई तिनको आवश्यकता छैन। जबसम्म परिवार रहनेछ, तबसम्म यी वासनाहरू पनि रहने छन्। झुपडीमा बस्नेहरूले पनि आफ्नो परिवार, मित्र र आत्मीयजनलाई मारेर विश्वको साम्राज्य स्वीकार गर्ने छैन। अर्जुनले पनि यही भन्दछ कि मलाई भोग प्रिय थियो, विजय प्रिय थियो; तर जसको लागि थियो, जब उनीहरू नै रहने छैनन् भने भोगहरूको के प्रयोगजन? यस युद्धमा कसलाई मार्नु छ?–

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा।।३४।।

यस युद्धमा आचार्य, बाजे, काका, छोराहरू र यसैप्रकार हजुरबुबा, मामा, ससुरा, नाती, साला तथा सम्पूर्ण आफन्त नै हुन्।

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते।।३५।।

हे मधुसूदन! मलाई मारे पनि अथवा तीनलोककै राज्यको लागि पनि म यी सबैलाई मार्न चाहँदिन; फेरि पृथ्वीको लागि भन्नु के छ र?

अठार अक्षौहिणी सेनामा अर्जुनलाई आफ्नो परिवार नै देखापर्‍यो। यति धेरै आत्मीयजन वास्तवमा के हुन्? वस्तुतः अनुराग नै अर्जुन हो।

भजनको सुरूमा प्रत्येक अनुरागीको अगाडि यस्तै समस्या रहेका हुन्छन्। सबै चाहन्छन् कि हामी भजन गरौं, त्यो परमसत्यलाई पाउन सकौं; तर कुनै अनुभवी सद्‌गुरुको संरक्षणमा कुनै अनुरागी जब क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको सङ्घर्षलाई बुझ्दछ कि मैले कोसँग लड्नु छ, तब त्यो हतोत्साहित हुन्छ। त्यो चाहन्छ कि मेरो पिताको परिवार, ससुरालीको परिवार, मामाको परिवार, सुहृद्, मित्र र गुरूजन साथै रहुन्, सबै सुखी रहुन् र यी सबैको व्यवस्था गर्दै हामी परमात्मस्वरूपको प्राप्ति पनि गरूँ; तर जब ऊ बुझ्दछ कि आराधनामा अग्रसर हुनको लागि परिवार छोड्नु पर्नेछ, यी सम्बन्धहरूको मोहलाई त्याग्नु पर्नेछ, तब ऊ व्याकुल हुनलाग्दछ।

पूज्य महाराजज्यूले भन्ने गर्नुहुन्थ्यो– मर्नु र साधु हुनु बराबर हो। साधुका लागि सृष्टिमा अरू कोही जीवित हुन पनि सक्छ; तर आफन्तहरूको नाममा अरू कोही हुँदैन। यदि कोही हुन्छ भने सम्पर्क (लगाउ) हुन्छ, मोह समाप्त कहाँ भयो? जहाँसम्म सम्पर्क छ, त्यसको पूर्ण त्याग, त्यस सम्पर्कको अस्तित्व मेटेर नै उसको विजय हुन्छ। यी सम्बन्धहरूको विस्तार नै त संसार हो, नभए संसारमा हाम्रो के छ र?'' **'तुलसीदास कह चिद्‌विलास जग, बूझत बूझत बूझै।' (विनयपत्रिका, १२४)** मनको प्रसार नै जगत् हो। योगेश्वर श्रीकृष्णले पनि मनको प्रसारलाई नै जगत् भनेर सम्बोधित गर्नुभयो। जसले यसको प्रभावलाई रोक्नसक्यो, उसले चराचर संसारलाई नै जित्यो– **'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।' (गीता, ५/१९)**

मात्र अर्जुन व्याकुल थियो, यस्तो कुरा होइन। अनुराग सबैको हृदयमा हुन्छ। प्रत्येक अनुरागी अधीर हुन्छ, उसलाई आफन्तको सम्झना हुन थाल्दछ। पहिले ऊ सोच्दथ्यो कि भजनबाट केही लाभ हुनेछ, अनि सबै सुखी हुनेछन्। यिनीहरूसँग रहेर उसलाई भोगौंला। जब यिनीहरू सँगै रहेनन् भने सुख पाएर के गर्ने? अर्जुनको दृष्टि राज्यसुखसम्म मात्र सीमित थियो। त्यो त्रिलोकीको साम्राज्यलाई नै सुखको पराकाष्ठा सम्झन्थ्यो। त्यसको अगाडि पनि कुनै सत्य छ, जसका ज्ञान अर्जुनलाई अहिले छैन।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ।।३६।।

हे जनार्दन! धृतराष्ट्रका पुत्रहरूलाई मारेर पनि हामीलाई के खुशी हुनेछ? जहाँ धृतराष्ट्र अर्थात् धृष्टताको राज्य छ, त्यसबाट उत्पन्न मोहरूपी दुर्योधन इत्यादिलाई मारेर पनि हामीलाई के प्रसन्नता हुनेछ? यी उत्पातीहरूलाई मारेर हामीलाई पाप नै लाग्नेछ। जो जीवन-यापनको तुच्छ लाभको लागि अनीति अपनाउँछ, त्यसलाई उत्पाती भनिन्छ; तर वस्तुतः यसभन्दा पनि ठूलो उत्पाती त्यो हो जो आत्माको पथमा बाधा उत्पन्न गर्दछ। आत्मदर्शनमा बाधक काम, क्रोध, लोभ, मोह आदिको समूह नै उत्पाती हो।

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान्।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव।।३७।।

त्यसैले हे माधव! आफ्ना बान्धव धृतराष्ट्रका पुत्रहरूलाई मार्नकालागि हामी योग्य छैनौं। स्व-बान्धव कस्तो? उनीहरू त शत्रु थिए! वस्तुतः शरीरको सम्बन्ध अज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छ। यो मामा हो, ससुराल हो, आत्मीयजन हो, यी सबै अज्ञान नै हुन्। जब शरीर नै नश्वर हो, तब यसको सम्बन्ध नै कहाँ रहने छ र? मोह रहेसम्म सुहृद् छन्, हाम्रो परिवार छ, हाम्रो संसार हो। मोह छैन भने केही पनि छैन। यसैले ती शत्रु पनि अर्जुनलाई आत्मीयजन देखापरे। ऊ भन्दछ कि आफ्ना कुटुम्बलाई (आफन्तलाई) मारेर हामी कसरी सुखी हुनेछौं? यदि अज्ञान र मोह छैन भने आफन्तको अस्तित्व नै हुँदैन। यो अज्ञान ज्ञानको प्रेरक पनि हो। भर्तृहरि, तुलसी आदि अनेकौं महानुभावहरूले वैराग्यको प्रेरणा स्वास्नीबाट पाए। कोही सौतेली आमाका व्यवहारबाट खिन्न भएर वैराग्य-पथमा अग्रसर भएका देखिन्छन्।

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्।।३८।।

यद्यपि लोभबाट भ्रष्टचित्त भएका यी मानिसहरू कुल-नाशको दोष र मित्रद्रोहको पापलाई देख्दैनन्, यो उनीहरूको दुर्बलता हो; तर पनि-

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन।।३९।।

हे जनार्दन! कुलनाशबाट हुने दोषहरूलाई जान्ने हामीहरूले यस पापबाट बच्नको लागि विचार किन नगर्ने? म मात्र पाप गर्छु, यस्तो कुरा होइन, तपाई पनि गलती गर्न गइराख्नुभएको छ– श्रीकृष्णमाथि पनि आरोप लगाए। अहिले ऊ आफूलाई जानकारीमा श्रीकृष्णभन्दा कम ठान्दैन्। प्रत्येक नयाँ साधक सद्गुरुको शरणमा गएपछि यसै प्रकारले तर्क गर्दछ र आफूलाई जानकारीमा कम ठान्दैन्। अर्जुनले पनि यही भन्दछ कि यिनीहरू बरू नसम्झुन्; तर तपाई–हामी त समझदार छौं। कुलनाशको दोषहरूमाथि हामीले विचार गर्नुपर्‍यो। कुलनाशमा दोष के छ?–

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत।।४०।।

कुलको नाश भएमा सनातन कुलधर्म नष्ट हुन्छन्। अर्जुनले कुलधर्म, कुलाचारलाई नै सनातन धर्म ठानिरहेका थिए। धर्मको नाश भएपछि सम्पूर्ण कुललाई पापले थिचिदिन्छ।

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः।।४१।।

हे कृष्ण! पाप बढी भएपछि कुलका स्त्रीहरू दूषित हुन्छिन्। हे वार्ष्णेय! स्त्रीहरू दूषित भएपछि वर्णसङ्कर जन्मिन्छन्। अर्जुनको मान्यता थियो कि कुलकी स्त्रीहरू दूषित हुनाले वर्णसङ्कर हुन्छ; तर श्रीकृष्णले यसको खण्डन गर्दै अगाडि बताए कि म वा स्वरूपमा स्थित महापुरुषले यदि आराधनाको क्रममा भ्रम उत्पन्न गरिदिएमा, वर्णसङ्कर हुन्छ। वर्णसङ्करको दोषहरूमा अर्जुन प्रकाश पार्छ–

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः।।४२।।

वर्णसङ्कर कुलघातिहरू कुललाई नरकमा लिएर जानको लागि नै हुन्छ। लुप्त भएको पिण्डक्रिया गर्ने यिनीहरूका पितृहरू पनि झर्छन्। वर्तमान नष्ट हुन्छ, अतीतका पीतृहरू झर्छन् र भविष्यका पनि झर्नेछन्। यति मात्र होइन–

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः।।४३।।

यी वर्णसङ्करकारक दोषहरूद्वारा कुल र कुलघातीहरूको सनातन कुलधर्म र जातिधर्म नष्ट हुन्छन्। अर्जुन मान्दथिए कि कुलधर्म सनातन हो, कुलधर्म नै शाश्वत हो; तर श्रीकृष्णले यसको खण्डन गरे र अगाडि भन्नुभयो कि आत्मा नै सनातन, शाश्वत धर्म हो। वास्तविक सनातन धर्मलाई जान्नुभन्दा पहिले मानिस धर्मको नाममा कुनै न कुनै रूढिलाई जान्दछ। ठीक यसैप्रकार अर्जुन पनि जान्दछ, जुन श्रीकृष्णको शब्दहरूमा एउटा रूढि हो।

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन।
नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम।।४४।।

हे जनार्दन! नष्ट भएको कुलधर्मका मानिसहरूका अनन्तकालसम्म नरकमा वास हुन्छ, यस्तो मैले सुनेकोछु। कुलधर्म मात्र नष्ट हुँदैन, बरू शाश्वत सनातन धर्म पनि नष्ट हुन्छ। जब धर्म नै नष्ट भयो भने यस्ता पुरुषको अनन्तकालसम्म नरकमा वास हुन्छ, यस्तो मैले सुनेकोछौ, देखेको छैन।

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः।।४५।।

अहो! दुःख छ कि हामीहरू बुद्धिमान भएर पनि महान् पाप गर्नको लागि तयार भएका छौं। राज्य र सुखको लोभले आफ्नो कुललाई मार्नको लागि उद्यत भएका छौं।

अहिले अर्जुन आफूलाई कम ज्ञाता मान्दैन। आरम्भमा प्रत्येक साधक यसैप्रकार बोल्दछ। महात्मा बुद्धको कथन छ– "मानिसले जब अधूरो ज्ञान पाउँछ अनि आफूलाई महान् ज्ञानी सम्झन्छ र जब आधीभन्दा अगाडिको ज्ञान प्राप्त गर्नलाग्छ भने आफूलाई महान् मूर्ख सम्झन्छ।" ठीक यसैप्रकार

अर्जुन पनि आफूलाई ज्ञानी नै सम्झन्छ। ऊ श्रीकृष्णलाई नै सम्झाउँछ कि यस पापबाट परमकल्याण हुनेछ, यस्तो कुरा पनि छैन, मात्र राज्य र सुखको लोभमा परेर हामीहरू कुलनाश गर्न उद्यत भएका छौं, महान् भूल गरिरहेका छौं। म मात्र भूल गरिरहेको छु, यस्तो कुरा पनि होइन, तपाई पनि भूल गरिरहनु भएको छ, एक धक्का श्रीकृष्णलाई पनि दिए। अन्त्यमा अर्जुन आफ्नो निर्णय दिन्छ–

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्।।४६।।

यदि म शस्त्ररहित, मुकाबिला नगर्नेलाई धृतराष्ट्रका शस्त्रधारी पुत्रले रणमा मारे भने उसको त्यो मार पनि मेरो लागि अतिकल्याणकारी हुनेछ। इतिहासले त भन्नेछ कि अर्जुन बुद्धिमान थियो जसले आफ्नो बलि दिएर युद्धलाई बचायो। मानिसहरूले प्राणको आहुति दिन्छन् कि सोझा–साझा बच्चाहरू सुखी रहुन्, कुल त बाँची रहोस्। मानिस विदेश जाओस्, वैभवपूर्ण प्रासादमा रहोस्, तर दुई दिनपछि उसलाई आफूले छाडेको झुपडीको सम्झना आउन थाल्छ। मोह यति प्रबल हुन्छ। यसैले अर्जुन भन्छ कि धृतराष्ट्रका शस्त्रधारी पुत्रहरू म प्रतिकार नगर्नेलाई रणमा मारे पनि त्यो मेरो लागि अति कल्याणकारी हुनेछ, किनकि बाल–बच्चाहरू त सुखी रहुन्।

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः।।४७।।

सञ्जयले भने– रणभूमिमा शोकले उद्विग्न मन भएका अर्जुन यसरी भनेर बाणसहित धनुषलाई त्यागेर रथको पछिल्लो भागमा बसे अर्थात् क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको सङ्घर्षमा भाग नलिन पछिहटे।

निष्कर्ष–

गीता क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको युद्धको निरूपण अन्वेषण हो। यो ईश्वरीय विभूतिहरूले सम्पन्न भगवत्स्वरूपलाई देखाउने गायन हो। यो गायन जुन क्षेत्रमा हुन्छ, त्यो

युद्ध–क्षेत्र 'शरीर' हो। जसमा दुई प्रवृत्तिहरू छन्– 'धर्मक्षेत्र र कुरुक्षेत्र'। यी सेनाहरूको स्वरूप उनको बलको आधार बतायो, शङ्खध्वनिबाट उनीहरूको पराक्रमको जानकारी भयो। यस पछि जुन सेनासँग लड्नु छ, त्यसको निरीक्षण भयो। जसको गणना अठार अक्षौहिणी (लगभग साढे छः अर्ब) भनिन्छ; तर वस्तुतः उनीहरू अनन्त छन्। प्रकृतिको दृष्टिकोण दुईवटा छन्– एउटा इष्टोन्मुखी प्रवृत्ति 'दैवी सम्पद्', अर्को बहिर्मुखी प्रवृत्ति 'आसुरी सम्पद्'। दुबै प्रकृति नै हुन्। एउटा इष्टतिर उन्मुख गर्दछ, परमधर्म परमात्मातिर लिएर जान्छ र अर्को प्रकृतिमा विश्वास दिलाउँछ। पहिले दैवी सम्पद्लाई साधेर आसुरी सम्पद्लाई अन्त्य गरिन्छ, अनि शाश्वत सनातन परब्रह्मको दिग्दर्शन र त्यसमा स्थिति सँगै दैवी सम्पद्को आवश्यकता समाप्त हुन्छ, युद्धको परिणाम प्रकाशित हुन्छ।

अर्जुनलाई सैन्य निरीक्षणमा आफ्ना परिवार नै देखिन्छन् जसलाई मार्नु छ। जहाँसम्म नाता छ, त्यति नै संसार हो। अनुरागको पहिलो चरणमा पारिवारिक मोह बाधक बन्छ। साधक जब देख्दछ कि मधुर सम्बन्धहरूबाट यति विच्छेद हुनेछ, जस्तो कि उनीहरू छदै थिएनन्, तब उसलाई अत्यास हुनथाल्छ। स्वजनासक्तिलाई मार्नमा उसलाई खतरा देखिन्छ। ऊ प्रचलित रूढिहरूमा आफ्नो बचाउ खोज्न थाल्छ, जस्तो अर्जुनले गरे। उसले भने– "कुलधर्म नै सनातन हो। यस युद्धमा सनातन धर्म नष्ट हुनेछ, कुलका स्त्रीहरू दूषित हुनेछिन्। वर्णसङ्करको जन्म हुनेछ, जुन कुल र कुलघातीहरूलाई अनन्तकालसम्म नरकमा लैजानको लागि नै हुन्छ।" अर्जुन आफ्नो बुद्धिले 'सनातन धर्म'को रक्षाको लागि व्याकुल छ। उसले श्रीकृष्णसँग अनुरोध गरे कि हामीहरू समझदार भएर पनि यो महान् पाप किन गरौं? अर्थात् श्रीकृष्ण पनि पाप गर्न गइरहनुभएको छ। आखीरमा पापबाट बच्नको लागि 'म युद्ध गर्ने छैन' भन्दै आत्तिएका अर्जुन रथको पछिल्लो भागमा बसे। क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको सङ्घर्षबाट पछिहटे।

टीकाकारहरूले यस अध्यायलाई 'अर्जुन–विषाद योग' भनेका छन्। अर्जुन अनुरागको प्रतीक हो। सनातन धर्मको लागि व्याकुल हुने अनुरागीको विषाद योगको कारण बन्दछ। यही विषाद मनुलाई भएको थियो। **'हृदय बहुत दुःख लाग, जनम गयउ हरि भगति बिनु।'** (रामचरितमानस, १/

१४२) आशङ्का परेर नै मानिस विषाद गर्दछ। उसलाई शङ्का थियो कि वर्णसङ्कर जन्मिनेछ, जसले नर्कमा लिएर जानेछ। सनातन धर्म नष्ट हुने पनि उसलाई विषाद थियो। अतः 'संशय-विषाद योग' सामान्य नामकरण यस अध्यायको लागि उपयुक्त छ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'संशयविषादयोगो' नाम प्रथमोऽध्यायः।।१।।

अतः यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवम् ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'संशय-विषाद योग' नामक प्रथम अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'संशयविषादयोगो' नाम प्रथमोऽध्यायः।।१।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'संशय-विषाद योग' नामको पहिलो अध्याय समाप्त हुन्छ।

।। हरिः ॐ तत्सत् ।।